

Three new Cycladicizing figurines from Koumasa. Typological dilemmas and phenomenological challenges¹

Diamantis Panagiotopoulos

“But so far archaeology has failed to settle whose form is represented by these figures either in Crete or in the Cyclades, or with what intention they were made.”

(Xanthoudides 1924, 23)

Introduction

The excavations of St. Xanthoudides at Koumasa in 1904 and 1906 established this important South Cretan centre as one of the key-sites for understanding Cycladic presence in Minoan Crete². Koumasa’s significance became even more apparent, when C. Renfrew, in his seminal article on the typology of Cycladic figurines, classified a large group of “Cycladic” figurines from Crete as “Koumasa variety”³. This terminological choice was fully justifiable at the time before the systematic exploration of the Phourni cemetery at Archanes⁴, when Koumasa was still the major findspot of the Cretan variety of Folded-Arm Figurines (hereafter FAF). The new excavations at this site brought to light further figurines that confirm Koumasa’s important role for the study of cultural interaction between Crete and the Cyclades. The main objective of the present paper is to provide a preliminary presentation and evaluation of these new archaeological data in relation to some recent debates revolving around the character and significance of Cycladic presence in Prepalatial Crete. The first part discusses the archaeological context of the three newly discovered “Cycladicizing”⁵ figurines from the Koumasa cemetery. In the second part, an initial typological analysis of the three figurines is undertaken in order to answer the question of whether they conform to or, alternatively, diverge from the current typological framework of Cycladic and Cycladicizing figurines. Finally, the third part focuses on phenomenological issues, exploring how the inhabitants of a South Cretan centre of the 3rd millennium BCE might have perceived foreign artefacts and whether such figurines could have been easily recognized as Cycladic or – at least – modelled in a Cycladic style.

1. I am deeply indebted to the organisers of this conference, Prof. N. Stampolidis and Dr P. Sotirakopoulou not only for their invitation but also for the excellent realisation of the idea of compiling a *Corpus* of Cycladic and Cycladicizing figurines from Crete. I also wish to express my sincere thanks to Dr Athanasia Kanta, Dr Alexandra Karetsoy, Dr Andonis Vasilakis, Maria Kokosali and Danae Lange for fruitful discussions and to the *archiphylax* Stavros Amanakis and the conservators Georgia Pachaki and Georgios Fanourakis for their help. I am grateful to A. Drigopoulou for the drawings and to G. Fafalis for the digital photos of figurines 1 and 3, to K. Xenikakis for the aerial photographs of the site, to Dr S. Traunmüller for the digital plans, and to Dr Maria Anastasiadou for the photographs of figurine 2. Finally, I thank Angela Ratigan for improving my English text.

2. Xanthoudides 1924, 1, 3-50; see further Xanthoudides 1905, 214-216; 1906, 32; Legarra Herrero 2011, 56-63; 2014, 43-44, 187-189. For the cultural interaction between Crete and the Cyclades in the Early Bronze Age, see Sakellarakis 1977, 145-154; Karantzali 1996, 153-174; Carter 1998, 59-77; Broodbank 2000, 301-307; Sherratt 2000, 360-361; Pieler 2004, 79-119; Dimopoulou-Rethemiotaki *et al.* 2007, 84-97; Tzorakis 2011, 33-60; Vavouranakis 2011, 91-108; Panagiotopoulos 2011a, 136-143.

3. Renfrew 1969. On the Koumasa variety see also Branigan 1971, 61-63; Thimme 1977, 486-487, nos. 233-235; Renfrew 1991, 82-83; Tsipopoulou 1992, 181-182; Karantzali 1996, 158-159; Sherratt 2000, 360; Pieler 2004, 92-94; Sotirakopoulou 2005, 59; Betancourt 2009, 173-176; Renfrew this volume.

4. For the Cycladic/Cycladicizing figurines from the cemetery of Phourni at Archanes see Sakellarakis – Sapouna-Sakellarakis 1997, 339-346.

5. It must be clarified at this point that the term “Cycladicizing” is used here for the local (=Cretan) imitations of Cycladic prototypes, i.e. the figurines of the “Koumasa variety”.

Archaeological context

More than one hundred years after the first excavations at Koumasa conducted by St. Xanthoudides and c. twenty years after a small-scale excavation at the settlement by A. Kanta, A. Karetsou and A. Tzigounaki, a new five-year interdisciplinary research program commenced in 2012 with the basic aims to a) systematically explore the settlement, “sanctuary” and cemetery of Koumasa, b) study the long history of the site that covers almost the entire time span of Minoan culture and c) reconstruct the paleoenvironment in Koumasa’s wider region and highlight the significance of the landscape as crucial parameter of cultural change (Figs. 1-2)⁶.

A special emphasis of the new research program lies on a large-scale excavation of the settlement and the correlation of the new results with the finds from Xanthoudides’ old excavations at the cemetery. This is an old desideratum in the study of Bronze Age Crete, since our knowledge about the settlements, to which the South Cretan tholos tombs belong, after more than one hundred years of intensive research, still remain extremely meagre⁷. As for the cemetery (Fig. 3), the project’s initial objective was an extensive cleaning for the digital documentation of its architectural remains (Fig. 4), imperative due to the imprecise – and in some cases wrong – general plan published by Xanthoudides in his excellent book on the Mesara tholoi⁸. However, already in the first field campaign (2012), A. Kanta – back then Director of the 23rd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities – encouraged us to start a proper excavation in the area of the cemetery, convinced that large parts of it had remained unexplored. The systematic re-excavation of the cemetery commenced in 2013 with results that confirmed Kanta’s assumption in the most emphatic way. In several spots, both inside and outside the tombs, pockets or even layers of unexcavated debris were localized, containing a considerable amount of burial offerings and skeletal remains⁹. The richest deposit, though disturbed, derived from the area immediately southwest of Tholos Tomb B. It contained pottery, human bones, and an impressive quantity of small burial offerings including 23 seals, hundreds of beads, mostly of local stone, amulets, small human and animal figurines, golden and metal objects, etc. This material, which, according to our preliminary results, can be dated to the Prepalatial and early Protopalatial period, was originally part of the burial assemblage

Figure 1. Koumasa, aerial view (K. Xenikakis).

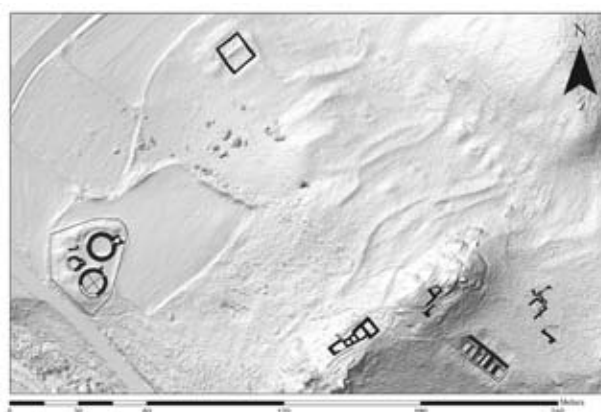

Figure 2. Koumasa, digital plan (S. Traunmüller).

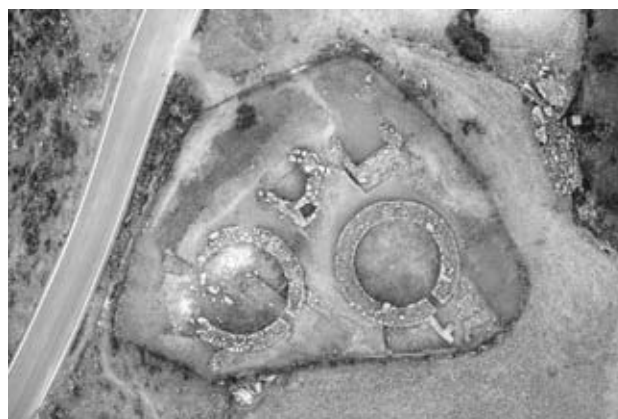

Figure 3. Koumasa, aerial view of the cemetery (K. Xenikakis).

6. Petrakos 2012, 85-90; 2013, 55-58; 2014, 45-50; 2015, 45-48; Panagiotopoulos 2012, 185-216; 2013, 307-328; 2015, 227-239; in press. The new excavations at Koumasa are conducted under the auspices of the Archaeological Society at Athens and with the cooperation of the Institute of Classical Archaeology, University of Heidelberg, and the Herakleion Ephorate of Antiquities. I would like to express my gratitude to Dr A. Kanta, Dr A. Karetsou and Anastasia Tzigounaki who enabled me to start a new project at the site. As Director of the 23rd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, A. Kanta provided decisive help during the first campaign in 2012. Furthermore, I owe sincere thanks to I. Serpetsidaki, Director of the 23rd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities between 2013 and 2014, and D. Kontopodi, who have been and continue to be extremely supportive. Finally, for the 2015 campaign I would like to thank V. Sythiakaki, Director of the new Herakleion Ephorate of Antiquities. The field campaigns of the new research program would not have been possible without the generous financial support by INSTAP.

7. Branigan 1993, 97-98; Legarra Herrero 2014, 27: “In reality, there is no single, well-known cemetery that can be matched with a comprehensively excavated Pre- or Protopalatial settlement”.

8. Xanthoudides 1924, pl. LXI. It is paradoxical that an unpublished general plan of the Koumasa cemetery which is attached to Xanthoudides’ Greek report on his excavations at Koumasa (now in the archive of the Herakleion Ephorate of Antiquities) is much more precise than the published one, see Panagiotopoulos 2012, 210, fig. 15. On Xanthoudides’ wrong hypothesis concerning the peculiar double entrance of Tholos Tomb B, see Traunmüller 2011-2012.

9. Petrakos 2013, 56, fig. 54; 2014, 49-50.

of Tholos B and must have slipped outside the tholos when the inhabitants of Koumasa – probably shortly before Xanthoudides began his excavation at the cemetery – removed part of the tholos wall, obviously for using the stones as building material¹⁰.

The most surprising – and important – discovery during the new excavations at the cemetery came from the interior of Tholos B, which was purported to be fully excavated (Fig. 5). In the tomb's southeast half, Xanthoudides had indeed removed all layers and reached the floor consisting from beaten earth and *kouskouras*. In the northwest half, however, the situation was totally different. Xanthoudides had left – without doubt intentionally – the lowest tomb layer unexcavated, obviously because he realized that this stratum contained nothing else than masses of bones which he decided to leave – due to time pressure? – *in situ*. The excavation of this 20 to 30 cm thick stratum, which shall be completed in the 2016 campaign, has so far brought to light thousands of human bones (Fig. 6) and only a few pottery fragments and small objects. The combination of these features suggests that this burial stratum can be interpreted as the remains of a tomb's cleaning, during which the precious burial offerings were removed and the skeletal remains and broken clay vases were levelled before the tomb was used again for new burials. Most of the diagnostic sherds can be securely dated to the Early Minoan IIA period; the possibility exists, however, that this layer could have contained also later pottery. The bones belonged to secondary burials, which only in a few cases showed a certain degree of articulation, and were in their vast majority burnt¹¹. The on-going micromorphological analysis of five layers that could be detected within this lowest tomb stratum has already provided valuable information that can revise current hypotheses revolving around the issue of primary and secondary burials and the problem of fire traces within a tholos tomb¹². As already mentioned, the users of the tomb had removed – with remarkable scrutiny – almost all burial offerings from this stratum leaving only the skeletal remains. With the exception of a few pottery fragments, the sparse finds included so far – among other small objects – one Cycladicizing figurine, which came to light in the northwest part of the tomb, one gold wire, three bone seals, one obsidian core and fragments of obsidian blades. These small objects must have escaped the attention of those who removed the burial offerings prior to the burning of the bones and the levelling of this layer.

A further spot that escaped Xanthoudides' attention was the sunken vestibule of Tholos Tomb A (Fig. 7). Under the southern part of its east wall, the second of the three Cycladicizing figurines of the new excavations came to light during the 2014 campaign (Fig. 8). It was deposited face down in horizontal position, with the miss-

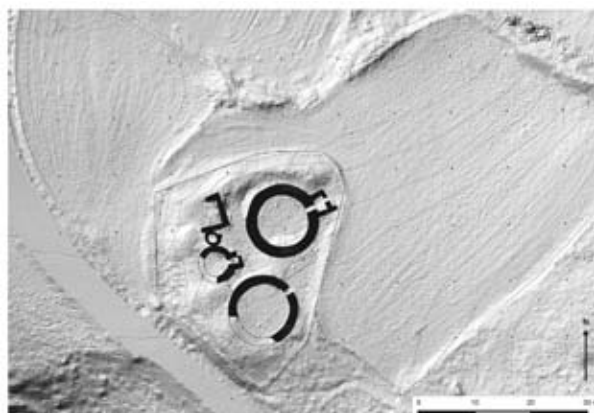

Figure 4. Koumasa, digital plan of the cemetery (S. Traunmüller).

Figure 5. Koumasa, aerial view of Tholos Tomb B (K. Xenikakis).

Figure 6. Tholos Tomb B, lowest burial layer with bones from secondary burials.

Figure 7. Tholos Tomb A from NE.

10. See Xanthoudides 1924, 3.

11. The osteoarchaeological analysis of the Tholos B bone assemblage is being undertaken by Dr Sevi Triantaphyllou and Anastasia Katsaveli.

12. The results of this analysis will be published by Prof. Yuval Goren and Doron Boness who carry out micromorphological sampling at the site.

Figure 8. Tholos Tomb A, with figurine beneath the east wall of the vestibule.

Figure 9. Cemetery, stratigraphy of the open area. Xanthoudides' excavation reached the layer which is visible in the middle of the stratigraphic section.

Figure 10. Figurine from the area east of Burial Building Γ.

ing head pointing outwards. The context of the figurine cannot be securely dated, since the vestibule was fully excavated by Xanthoudides, who unfortunately left us no information about its content. The burial assemblage of the tholos main chamber contained – among other burial offerings – another Cycladicizing figurine¹³. The clay vases from the tholos published by Xanthoudides can be dated to Early Minoan IIA, though other objects from the same context clearly imply that the tomb was used at least until the end of the Prepalatial period¹⁴.

In the open area of the cemetery, Xanthoudides' excavation reached the level of a floor from beaten earth that must have been the cemetery's floor from the Early Minoan IIA to the Middle Minoan I/II period. The new excavations have proceeded deeper, revealing an earlier floor lying approximately 25 to 30 cm deeper than the previous one (Fig. 9). The lower floor can be dated, according to a preliminary analysis of the pottery, also to the Early Minoan IIA period. The third Cycladicizing figurine was found during the 2015 campaign on this floor face up in horizontal position in the area east of Burial Building Γ among remains of secondary burials that lay mixed with some pottery fragments (Fig. 10). It is worth mentioning that two of the Cycladicizing figurines from Xanthoudides' excavations also came to light in the open area of the cemetery, in the space between Tholoi A and B (Area AB)¹⁵.

Summarizing the aforementioned excavation data, it becomes apparent that the context of the new Cycladicizing figurines from Koumasa provides new information as to their chronology and function. Starting with chronology, the last figurine (from the 2015 campaign) comes from an Early Minoan IIA layer with a secure *terminus ante quem* before the end of this period, as is clearly indicated by the stratigraphy of the cemetery's open area¹⁶. As far as function is concerned, two of the figurines were found together with remains of secondary burials where they were placed either intentionally or not. The third figurine, which lay under the front wall of the vestibule of the small Tholos A, was most likely a foundation deposit¹⁷. The fact that all

three figurines were discovered headless is striking, especially in combination with repair traces in three further figurines from the old excavations that show holes for string to tie on the broken part¹⁸. For the latter, one should agree with Xanthoudides' assumption that they were manufactured not only for sepulchral use but also fulfilled a specific function during the lifetime of the deceased¹⁹. The missing heads of the figurines from the new excavations as well as the missing lower part of the legs from three figurines from the old excavations²⁰ may indicate a specific ritual practice, in the course of which parts of their bodies either broke unintentionally or were removed intentionally as an act of ritual breakage²¹.

13. Xanthoudides 1924, 22, no. 124, pl. XXI.

14. Xanthoudides 1924, 35, nos. 4190-4192, pls. I, XXV; One of the clay bird-shaped rhyta cannot be dated with certainty, though the elegant handle points to a date later than Early Minoan IIA, see *ibid.*, 41, no. 4142, pl. XXVIII; further Koehl 2006, 75, no. 26 ("Early Minoan II-III"). The small stone bowl (*ibid.*, 46, no. 719, pl. XXXI) is also of later date, see Warren 1969, 94-95, 203, type 37 B ("late Early Minoan II-Middle Minoan I"). The 16 seals can be dated from the early to late Prepalatial period or even later, see N. Platon 1969, nos. 138, 140-141, 144-155, 161.

15. Xanthoudides 1924, 21, 22-23, nos. 122-123, pl. XXI.

16. In two open areas of the cemetery (Areas Delta and AB), the earliest pottery can be dated to Early Minoan IIA, see Legarra Herrero 2014, 188-189. Two further open areas (Areas BE and Z) with traces of burial or ritual activity cannot be dated with certainty, see *ibid.*, 189.

17. Confer the torso of a Koumasa variety figurine found in Wall I of the Red House at Vasiliki: Zois 1972, 282-283, pl. 255:a-b; Karantzali 1996, 52, 157; Devetzi this volume, figs. 1-2.

18. Xanthoudides 1924, 21-22, nos. 125, 126, 127, pl. XXI; see also Krause 1992, 140-144.

19. Xanthoudides 1924, 24. See further Getz-Gentle's (2001, 35) enlightening comments: "Probably the most important aspect of the figure's function prior to interment was not display, in the sense that art objects are made to be seen, but some sort of magical or ritual use or uses involving touching, holding, and carrying".

20. Xanthoudides 1924, 22, nos. 123, 126, 127, pl. XXI.

21. See also Renfrew 1991, 95; Sotirakopoulou 1998, 156-158; Renfrew 2015, 81-98; Vavouranakis – Bourbou 2015, 167-196.

Typological observations

On the basis of our current knowledge, all three figurines can be regarded as Cretan works that were inspired by Cycladic prototypes. They can be attributed to the Koumasa variety of the FAF type, which consists exclusively of figurines manufactured on Crete²². The biggest among them, from the sunken vestibule of Tholos Tomb A, is a finely sculptured example of white marble, which is characteristic of this variety, with flat, relatively straight profile, broad and rounded shoulders, and short chest (Fig. 11). Body parts or anatomical details are not modelled but indicated by fine or deeper cuttings. Only the breasts, which are placed close to the armpits, are shown in low relief. The broad shoulders slope gently to the narrow upper arms, which are distinguished from the torso by means of shallow grooves. The very long and thin forearms are folded across the waist in the canonical manner (left above right) showing a gentle upward curve in the middle. The shallow leg cleft bisects entirely the incised pubic triangle. The neck is divided from the body with a concave line on the front and a V-shaped one on the back. Viewed from behind, the arms are marked off from the shoulders by deep cuts. The asymmetrical shallow cleft that differentiates the legs and the buttocks reaches the middle of the back's height, forming an incomplete spine. The surface is worked to a fine polish only on the front side. The head and the lower part of the legs are missing. Its flat profile and particularly broad and short torso closely resemble the biggest figurine of the Koumasa variety found in Koumasa itself²³.

The figurine of grey marble from the area outside Burial Building Γ can be linked typologically with a small, yet distinctive subgroup of Koumasa variety figurines with small size, flat profile and cross-shaped body (Fig. 12); it shows, however, some interesting peculiarities. The body is clearly separated into two parts: a broad upper part with an angular, almost trapezoidal chest, and a narrow lower part that is bifurcated into two legs under the slim lower abdomen. The arms are not folded in the canonical manner but differentiated by a diagonal groove²⁴. On the pronouncedly wide and angular chest, the shoulders slightly rise towards the upper arms instead of sloping. Anatomical details are rendered with sparse incisions indicating upper arms, forearms, and the pubic triangle. On the back, there are no incisions of any kind. In relation to Cycladic prototypes, the Koumasa figurine shows a certain resemblance to the Chalandriani variety due to its broad and angular chest. The legs, which are actually formed by two triangles, immediately remind the figurines of the Hagios Onouphrios type²⁵. However, the closest parallels of the Koumasa piece are two figurines without secure provenance from the Ashmolean Museum²⁶ and the Mitsotakis Collection²⁷, though the former might have Petras as place of provenance²⁸. The cross-shaped body, the rising shoulders, the careless rendering of the forearms arrangement, and the splayed legs reveal a certain tendency towards a dissolution of the Cycladic canon. However, the Koumasa piece is fashioned with skill, displaying a symmetrical body and an appealing elemental simplicity. Its unusual formal composition should not be understood as the result of artistic inability but rather as a consciously applied design of Cretan sculptors searching for a new formula for the abstract depiction of the human body²⁹. Despite the apparent relaxation of rules, the Koumasa figurine preserves its Cycladic spirit, representing a hybrid type between the Cycladic FAF and the crude Cretan figurines of the Hagios Onouphrios type with bifurcated legs³⁰.

The third figurine is – from a typological point of view – the most problematic one, because it clearly deviates from the typical examples of the Koumasa variety and cannot be easily linked with other Cycladic or Cycladicizing pieces (Fig. 13). Its thin outline and fleshy profile separate it from the typical broad and flat Koumasa variety figurines. It is fairly narrow across the shoulders and arms. The extremely compressed chest occupies less than $\frac{1}{7}$ of the body and is narrower than the lower abdomen. The knees are pronouncedly flexed. The pubic triangle is clearly marked by an incised triangle, the apex of which is bisected by the leg cleft. Viewed from the back, the arms look like stumps. With the exception of the cleft separating the legs, the back shows no other incisions or cuttings. Despite the fact that the schematic

22. For the Koumasa variety see n. 3.

23. Xanthoudides 1924, 22, no. 123, pl. XXI; Kanta-Karetsou-Panagiotopoulos this volume, fig. 24

24. This deviation from the canonical arrangement of folded forearms seems to have had a Cycladic origin, confer a pre-canonical figurine from grave 121 of the Early Cycladic cemetery of Tsikniades on Naxos, with a similar slanting groove separating the arms (Philaniotou 2008, 242, fig. 20.23) and an exact parallel from a private collection (Thimme 1977, 450, no. 112, pl. 112). I am grateful to O. Philaniotou for drawing my attention to the Tsikniades figurine.

25. Evans 1895, 124, figs. 127-129; Branigan 1971, 65-67; Karantzali 1996, 159; furthermore Kanta – Karetsou – Panagiotopoulos this volume, figs. 11-12, 16.

26. Sherratt 2000, 360 (AE 172), pls. 623-625 left; Renfrew 1991, fig. 56; Tsipopoulou – Simandiraki-Grimshaw this volume, fig. 14.

27. Tsipopoulou 1992, 182, no. 218.

28. See Tsipopoulou – Simandiraki-Grimshaw this volume.

29. For the factors that determined this process of appropriating Cycladic prototypes in Crete see Betancourt 2009: "The nature of the similarities and differences between the original Cycladic figurines and their derivatives on Crete is crucial to any recognition of what was transmitted. Aspects of the original that were omitted in derivatives must have been less important in the new location than aspects that were carefully retained through successive copies".

30. For the latter see n. 25.

rendering of the arms as projections at shoulder level seems to be reminiscent of the Cycladic figurines of the Louros type, it is clear that its formal composition stands closer to Koumasa variety figurines deriving from the Cycladic FAF of the Spedos variety. It can be likened only to a Cycladicizing figurine from the cemetery of Phourni at Archanes that shows a similar broadening of the outline at the height of the thighs³¹.

Concluding this brief typological analysis, it can be stressed that only the first of the three figurines presented here can be classified as a typical specimen of the Koumasa variety, as this has been defined in previous research. The two other figurines deviate considerably from this variety, clearly implying that the Cycladicizing figurines found on Crete do not comprise a homogeneous group but belong to different sub-types that not only can but must be divided from each other. These variations can be explained both through the different Cycladic origins of these sub-types (probably not only the Spedos, Dokathismata and Chalandriani varieties of the FAF type but also the Louros and Plastiras types)³² and the creativity of Cretan sculptors who were eager not only to adopt but also to transform Cycladic prototypes. The new finds of Koumasa and further figurines from old and recent excavations on Crete make apparent that the common definition of the Koumasa variety must be reconsidered by the distinction of sub-types or "microstyles"³³ within this group or by the creation of new types for the Cycladicizing figurines from Crete.

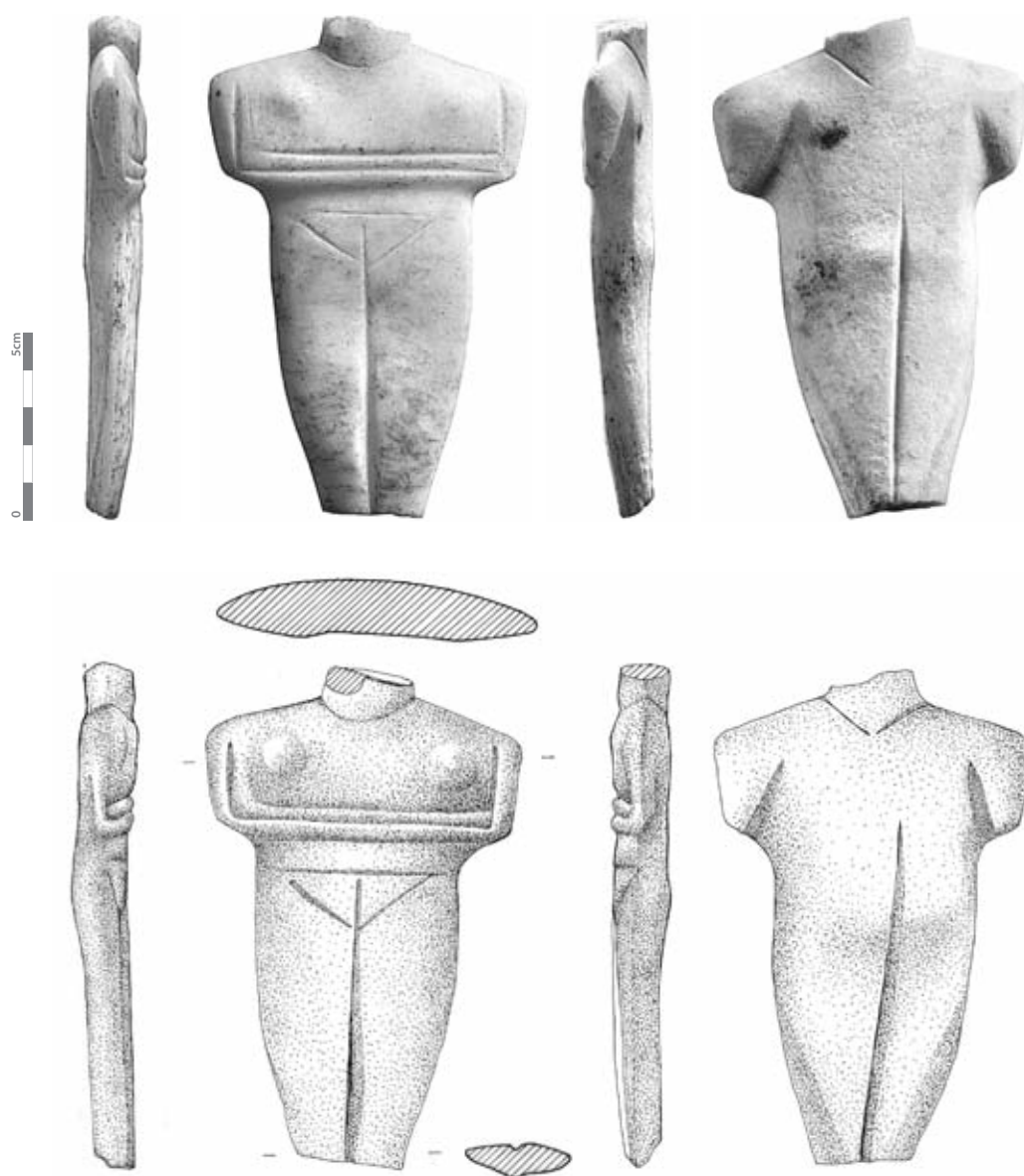

Figure 11. Figurine from Tholos Tomb A. (Photographs: G. Fafalis, drawings: A. Drigopoulou).

31. Sakellarakis – Sakellarakis 1976, 392, pl. 220a; Sakellarakis – Sapouna-Sakellarakis 1997, fig. 304, centre, and fig. 318; Sapouna-Sakellarakis this volume, fig. 25.

32. For the division of the Koumasa variety figurines into two sub-types influenced by the Dokathismata and Spedos varieties, see Getz-Preziosi 1972, 18-19; Karantzali 1996, 158-159.

33. On microstyles (individual styles) see Morris 1993, 47, 53-56.

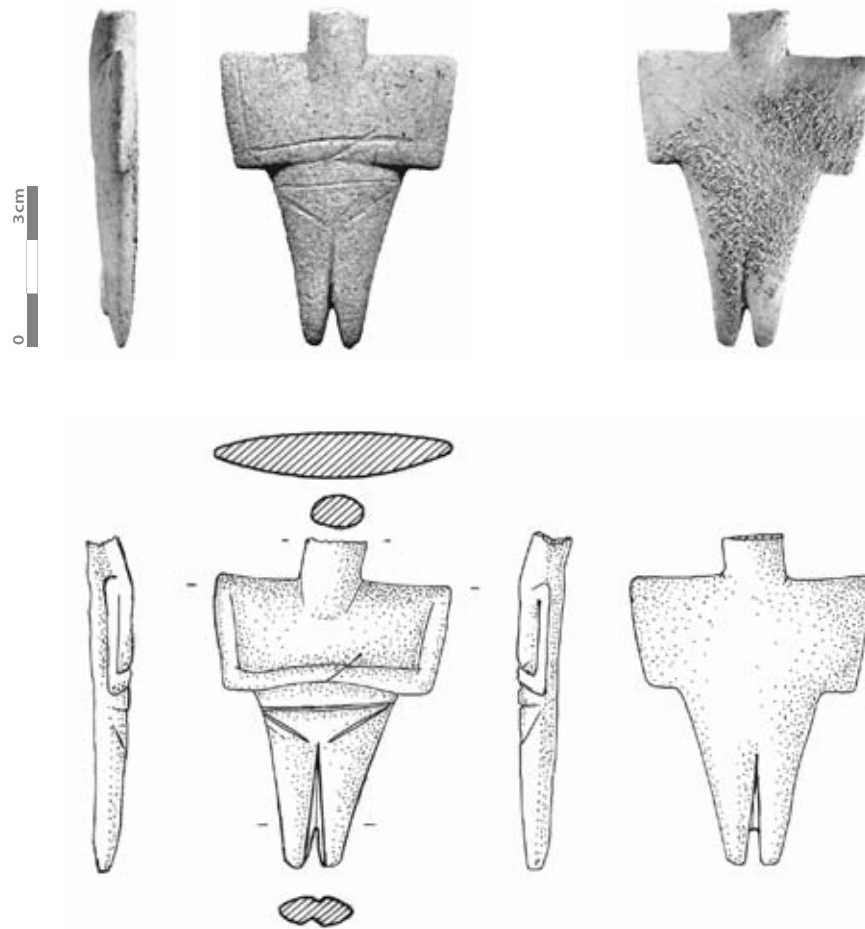

Figure 12. Figurine from the area east of Burial Building Γ. (Photographs: M. Anastasiadou, drawings: A. Drigopoulou).

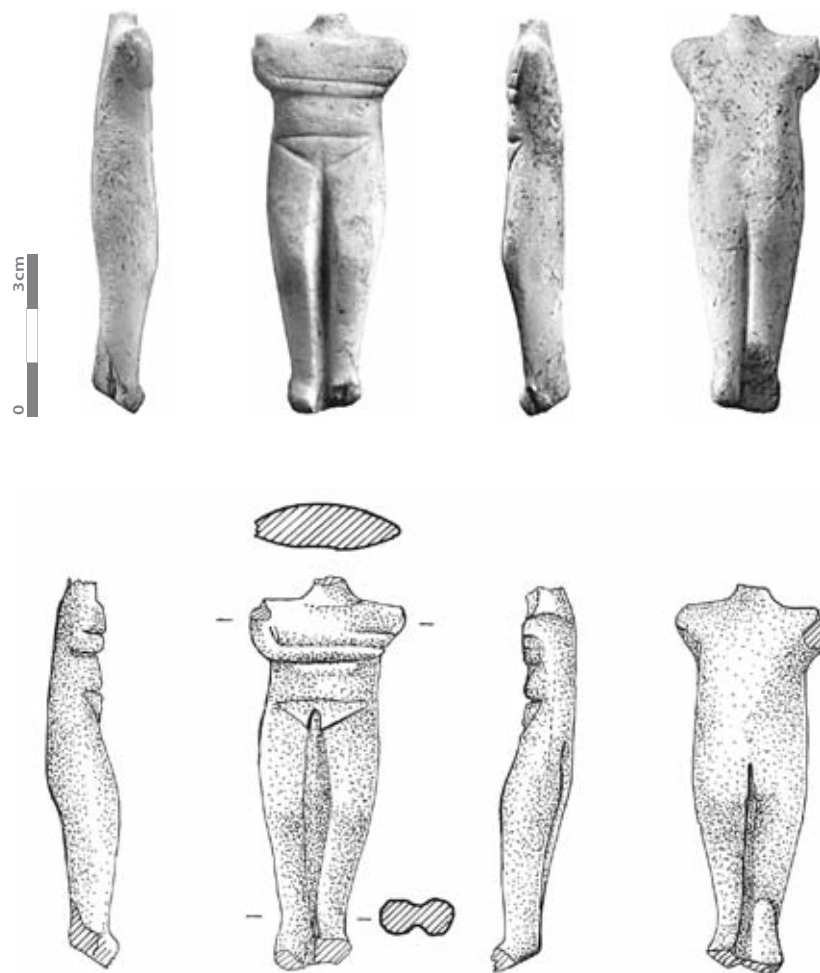

Figure 13. Figurine from Tholos Tomb B. (Photographs: G. Fafalis, drawings: A. Drigopoulou).

Phenomenological observations and the perception of the “foreign”

Traditional approaches to the Cycladic and Cycladicizing figurines from Crete have been dominated by issues related to provenance, manufacture, typology, and chronology³⁴. These aspects remain undoubtedly crucial, yet alone they cannot provide a comprehensive explanation for the multifaceted phenomenon of cross-cultural interaction in the Early Bronze Age South Aegean. The new concern in archaeology for the phenomenological aspects of material culture, which is nourished by the concepts of materiality and practice, has led to a major shift of interest from the production/creation to the perception, appreciation, and use of objects, craftwork, and images. Following this theoretical tenet, archaeologists started focusing on how foreign objects were actually experienced after their cultural dislocation³⁵. This new approach aspires not to replace but only to complement the traditional paradigm, thus providing a more comprehensive view of the role and significance of imported items. From this phenomenological point of view, the Cycladicizing figurines from Koumasa and other Cretan sites raise several interesting issues that can shed fresh light on their “biographies”. One decisive question is whether the Cretan population perceived Cycladic or Cycladicizing figurines as something foreign, and to be more specific as an idea or artefact coming from the Cyclades. Any attempt to tackle this crucial archaeological problem has first to acknowledge not only the elements in which the inherent exotic character of these objects was manifested but also the inevitable processes and practices of adaptation in their Cretan context of use. To be more specific, one has to ask on the one hand, how foreign was for Minoans (a) the depiction of a nude female figure, (b) in an abstract style, (c) sculptured in white marble, and on the other hand, whether their alien character gradually faded away through (a) the regular import of Cycladic prototypes, (b) the regular production of local imitations and (c) the long (?) history of use and embeddedness of both groups in local practices.

A phenomenological approach to Cycladic and Cycladicizing figurines from Crete has to take as its point of departure how archaeologists understand and use the term “foreign”. In traditional research, the definition of this term was in principle a matter of archaeological classification and not of ancient social practices. After the identification of an artefact as “import”, its biography in the new cultural context was reconstructed in a way that very much corresponded to a pattern of total alterity: imports were understood as cultural intruders whose otherness was not only clearly distinguishable within a more or less homogeneous material culture but was also maintained from the very beginning to the very end of their use. This is, however, a very simplistic frame of reference for the appraisal of cultural interaction. A decisive methodological weakness of this traditional paradigm is that most archaeologists adhere to the silent hypothesis that ancient people had the same sensitivity and awareness towards foreign objects as themselves. The main problem is that modern scholars have the opportunity of a bird’s eye view, covering all Aegean regions, something that the vast majority of the Cretan population in the Bronze Age could not have³⁶. Ancient people had only limited knowledge of the artistic production of neighbouring cultures. In most cases, they must have been able to recognize an import as something “non-local” but not necessarily to pinpoint its place of provenance. Therefore, the evaluation of imports makes the adoption of an emic perspective indispensable. Only when we acknowledge the complex factors influencing the perception of foreign objects, will we be able to put them into a proper perspective and develop a more dynamic conceptual frame for their understanding.

If we now turn to Prepalatial Crete and – more specifically – Koumasa, one should wonder how well the inhabitants of this flourishing South Cretan centre knew the Cycladic region and its material culture and whether they could really connect this type of figurine with the Cyclades. This question cannot be answered from the bird’s eye view of an archaeologist but from the rather myopic view of the Koumasa people towards their north horizon, which was blocked by a massive barrier, Mount Ida. Viewing Koumasa’s external contacts from this perspective, it is difficult to imagine that its inhabitants had any direct relations with the Cyclades or possessed thorough knowledge about this region and its products. Following Y. Papadatos’ sound argument, it is likely that what archaeologists can document as Cycladic presence at Koumasa – or other South Cretan sites – was a group of objects and ideas that reached this region not directly from the Cyclades but from North Cretan sites that were very active in the transmission of raw materials, artefacts and technical knowledge in the South Aegean³⁷. In this same vein, it could be also suggested that Cycladica were perceived by the South Cretan population to a certain extent as North Cretan artefacts or at least as a North Cretan trend. A similar phenomenon is the diffusion of Mycenaean burial practices in Crete almost one thousand years later, which – following L. Preston’s persuasive hypothesis – must not necessarily be explained as the result of a direct Mainland influence over different regions of the island but rather as a Cretan phenomenon in which the Knossian elite

34. See for example Karantzali 1996, 153-162; Pieler 2004, 79-119; Tzorakis 2011, 33-60.

35. Cline 2005, 49; van Wijngaarden 2003; Barrett 2009; Colburn 2008, 203-224. For a similar novel approach focusing on Cycladica on Crete see Papadatos 2005, 419-451; further Vavouranakis 2011, 91-108.

36. On this methodological problem see also Vianello 2011, 166.

37. Papadatos 2005, esp. 436-439; *ibid.*, 438: “... it could be suggested that people of South Crete had only indirect knowledge and a distant awareness of the Cycladic world, probably filtered by the people of North Crete”; see also Carter 1998, esp. 72-74.

played a seminal role³⁸. By approaching both cases “on a more focused geographical scale”³⁹, foreign elements may have been adopted first in North Crete/Knossos by the local elite and in a second step dispersed throughout the island due to the mimetic attitudes of provincial elites who were eager to follow a North Cretan/Knossian way of life⁴⁰. The possibility of Knossos – or even Phaistos⁴¹ – as an intermediary in this process of cross-cultural interaction makes apparent that we need to develop a more complex explanation for understanding the ways in which the inhabitants of Koumasa and other Cretan centres perceived Cycladic or Cycladicizing figurines. For such an approach it would be crucial to address the question of how far their knowledge reached beyond the limits of their living space, i.e. the Mesara and Asterousia region. This knowledge seems to have been much more limited than some *common sense* assumptions, which have dominated previous research, imply.

Beyond the determining influence of space and distance in the perception of “exotica”, there is a further parameter that seems to have a strong impact on their second life in a new cultural context, the aspect of time. At first sight, Cycladic figurines seem to correspond to the traditional concept of an “import” as a totally alien object in their new cultural context. They depict, as a rule, a naked female figure with folded arms, a subject that is uncommon in the history of Minoan art⁴². The style and material of manufacture enhanced the alien character of these artefacts; the artistic conventions that guided the abstract depiction of the human body considerably differed from the rather rude Prepalatial stone figurines⁴³. As for the material, it is doubtful whether the extremely limited mines of white marble on Crete could reach the appealing lustrous quality of Cycladic marble. Yet, these observations do not suffice to explain the complex phenomenon of the perception of a foreign artefact in its new cultural context. There can be no doubt that imports possessed the highest possible degree of visibility as foreign things at the very moment of their entry into a new culture. In this liminal stage, the import was still a foreign object, neither embedded into a local system of things and practices, nor invested with a new indigenous function and symbolic meaning. In an imaginary curve of otherness, the moment of the import’s entry into a foreign culture would represent the absolute peak of the curve. From there, the curve would fall continuously – and maybe sharply – down to its bottom indicating the stage of the complete “domestication” of the object in terms of perception and social practice⁴⁴. Once foreign objects entered into the realm of a new culture, notice of their otherness was often evaded, and they became absorbed into people’s lives, where they were no longer “foreign” things but part of an individual’s personal possessions or expression of indigenous collective beliefs. The foreign character of an import was further weakened through the regular production of local imitations. One can imagine that in a sort of a reflexive process the mimesis of the original through the regular production of local copies affected the original itself, leading to the domestication of its alien design and gradually transforming the foreign shape to something familiar. The creation of numerous Cycladicizing figurines by highly or less skilled Cretan craftsmen might have led to a different perception of their prototypes, which could have gradually appeared as less exotic to the Cretan population. It is exactly this tension between the alien character of the naked female figure, her distinctive abstract rendering and lustrous marble on the one hand, and the gradual adaptation of these figurines through recurring local practices on the other, that is the main parameter that determined their perception by the Cretan population. For a thorough understanding of Cycladic presence in Prepalatial Crete, this tension has to be reconstructed in a dynamic way that acknowledges the possibility of its various and diverging manifestations through space and time.

Epilogue

New finds and novel theoretical tendencies make the necessity of a reappraisal of the Cycladic and Cycladicizing figurines from Crete evident. Renfrew’s definition of the Koumasa variety as a local FAF group – to which the vast majority of Cycladicizing figurines from the island has been ascribed – comprises a strongly inhomogeneous group and needs to be revised or refined through the definition of sub-types. On the basis of firm new evidence relating to the provenance, manufacture, typology, chronology, and context of Cycladic and Cycladicizing figurines from Crete, one should go a step further by focusing on issues of their perception and use in different social spheres. Such a holistic approach may not only be able to explain in the future the appeal of these objects to the local population for a certain period of time but also their rather abrupt end.

38. Preston 2004a, esp. 143; 2004b, esp. 342-343.

39. Preston 2004b, 343.

40. Preston 2004a, 143: “... just as Knossian elite actively drew upon Mainland ideas in LM II, so regional elites then began to draw upon these ideas for their own purposes, and Knossos moved from being a cultural innovator to being a cultural inspiration”.

41. Despite the lack of Cycladica at Phaistos, the Hagios Onouphrios ensemble, which was found only a few hundred meters north of the palace hill, implies that Prepalatial Phaistos must have played an active role in the diffusion of Cycladic artefacts and/or ideas in South Central Crete, see Kanta – Karetsou – Panagiotopoulos this volume.

42. See also Betancourt 2009, 171-178.

43. See Branigan 1971, 57-78, esp. 64-73; Sapouna-Sakellarakis 1983, 44-74; Krause 1992, 78-99.

44. See Panagiotopoulos 2011b, 53, fig. 6.1.

Catalogue

1. Female figurine with folded arms of Koumasa variety (Fig. 11).

Herakleion, Storerooms of the Herakleion Ephorate of Antiquities (without inv. no.).

Koumasa, Tholos Tomb A, east wall of the sunken vestibule (undated context).

Preserved height 133 mm, maximum width 86 mm, maximum thickness 14,5 mm.

White marble. The head and the lower part of the legs are missing. Finely polished front side, rough rear side.

A finely sculptured figurine with flat, relatively straight profile, broad and rounded shoulders, and short chest. Body parts or anatomical details are not modelled but indicated by fine or deeper cuttings. Only the breasts, which are placed close to the armpits, are shown in low relief. The broad shoulders slope gently to the narrow upper arms, which are distinguished from the torso by means of shallow grooves. The very long and thin forearms are folded across the waist in the canonical manner (left above right) showing a gentle upward curve in the middle. The shallow leg cleft bisects entirely the incised pubic triangle. The neck is divided from the body with a concave line on the front and a V-shaped one on the back. Viewed from behind, the arms are marked off from the shoulders by deep cuts. The asymmetrical shallow cleft that differentiates the legs and the buttocks reaches the middle of the back's height, forming an incomplete spine.

Parallels: Xanthoudides 1924, 22, no. 123, pl. XXI; Kanta – Karetsou – Panagiotopoulos this volume, fig. 24.

Bibliography: Petrakos 2014, 50, fig. 49:α-β.

2. Female figurine with folded arms of Koumasa variety (Fig. 12).

Herakleion, Storerooms of the Herakleion Ephorate of Antiquities (without inv. no.).

Koumasa, Area east of Burial Building Γ, Early Minoan IIA layer with secondary burials.

Preserved height 62 mm, maximum width 43 mm, maximum thickness 8,5 mm.

Grey marble with polished surface. Only the head is missing. The surfaces are very well preserved.

Small figurine with flat profile and cross-shaped body that is clearly separated into two parts: a broad upper part with an angular, almost trapezoidal chest, and a narrow lower part that is bifurcated into two legs under the slim lower abdomen. The arms are not folded in the canonical manner but differentiated by a diagonal groove. On the pronouncedly wide and angular chest, the shoulders slightly rise towards the upper arms instead of sloping. Anatomical details are rendered with sparse incisions indicating upper arms, forearms, and the pubic triangle. On the back, there are no incisions of any kind.

Parallels: Sherratt 2000, 360 (AE 172), pls. 623-625 left; Tsipopoulou – Simandiraki-Grimshaw this volume, fig. 14 ("Siteia", probably Petras); Tsipopoulou 1992, 182, no. 218 (without provenance). For the bifurcated legs see the Cretan figurines of the Hagios Onouphrios type, Branigan 1971, 65-67; for the slanting groove separating the folded arms see Thimme 1977, 450, no. 112, pl. 112 and Philaniotou 2008, 242, fig. 20.23.

Bibliography: Petrakos 2015, 47, fig. 39.

3. Female figurine with folded arms (Fig. 13).

Herakleion, Storerooms of the Herakleion Ephorate of Antiquities (without inv. no.).

Koumasa, Tholos Tomb B, north part of the lowest burial layer (Early Minoan IIA?).

Preserved height 70 mm, maximum width 28 mm, maximum thickness 11 mm.

White marble. The head and the front part of the feet are missing. Small breaks at the feet, right shoulder and right upper arm. The surfaces are well preserved.

Small figurine with thin outline and fleshy profile. It is fairly narrow across the shoulders and arms. The extremely compressed chest occupies less than $\frac{1}{7}$ of the body and is narrower than the lower abdomen. The knees are pronouncedly flexed. The pubic triangle is clearly marked by an incised triangle, the apex of which is bisected by the leg cleft. Viewed from the back, the arms look like stumps. With the exception of the cleft separating the legs, the back shows no other incisions or cuttings.

Parallels: Sakellarakis – Sakellaraki 1976, 392, pl. 220a; Sakellarakis – Sapouna-Sakellaraki 1997, fig. 304, centre, and fig. 318; Sapouna-Sakellaraki this volume, fig. 25.

Bibliography: Petrakos 2013, 58, fig. 55.

Bibliography

- Barrett, C.E., 2009. The perceived value of Minoan and Minoanizing pottery in Egypt. *Journal of Mediterranean Archaeology* 22.2, 211-234.
- Betancourt, P.P., 2009. Additions to the Corpus of Early Cretan Figurines: Was There a Nude Goddess in Early Minoan Crete?, in A. Lucia d'Agata – A. Van de Moortel (eds.), *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*. (Hesperia Supplementum 42). Athens: The American School of Classical Studies at Athens, 173-176.
- Branigan, K., 1971. Cycladic figurines and their derivatives in Crete. *The Annual of the British School at Athens* 66, 57-78.
- Branigan, K., 1993. *Dancing with Death. Life and Death in Southern Crete c. 3000–2000 BC*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher.
- Broodbank, C., 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carter, T., 1998. Reverberations of the 'International Spirit': Thoughts upon 'Cycladica' in the Mesara, in K. Branigan (ed.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*. (Sheffield Studies in Aegean Archaeology, 1). Sheffield: Sheffield Academic Press, 59-77.
- Cline, E.H., 2005. The multivalent nature of imported objects in the ancient Mediterranean world, in R. Laffineur – E. Greco (eds.), *EMPORIA: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*. (Aegaeum 25). Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique – Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory, 45-51.
- Colburn, C.S., 2008. Exotica and the Early Minoan Elite: Eastern Imports in Prepalatial Crete. *American Journal of Archaeology* 112 (2), 203-224.
- Dimopoulou-Rethemiotaki, N. – Wilson, D.E. – Day, P.M., 2007. The Earlier Prepalatial Settlement of Poros Katsambas: Craft Production and Exchange at the Harbour Town of Knossos, in P.M. Day – R.C.P. Doonan (eds.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean*. (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 7). Oxford: Oxbow Books, 84-97.
- Evans, A.J., 1895. *Cretan Pictographs and Prae-Phoenician Script with an Account of a Sepulchral Deposit at Hagios Onuphrios near Phaestos in its Relation to Primitive Cretan and Aegean Culture*. London: Bernard Quaritch – New York: G.P. Putnam's Sons.
- Getz-Gentle, P., 2001. *Personal Styles in Early Cycladic Sculpture*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Getz-Preziosi, P., 1972. *Traditional Canon and Individual Hand in Early Cycladic Sculpture*. Ph.D. Dissertation, Harvard University.
- Karantzali, E., 1996. *Le Bronze Ancien dans les Cyclades et en Crète. Les relations entre les deux régions. Influence de la Grèce Continentale*. (BAR International Series 631). Oxford: Tempus Reparatum.
- Koehl, R., 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. (Prehistory Monographs 19). Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Krause, S., 1992. *Die Typologie der frühminoischen Idole. Versuch einer evolutionären Typologie*. (Antiquates 3). Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Legarra Herrero, B., 2011. The Secret Lives of the Early and Middle Minoan Tholos Cemeteries: Koumasa and Platanos, in J. Murphy (ed.), *Prehistoric Crete: Regional and Diachronic Studies on Mortuary Systems*. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press, 49-84.
- Legarra Herrero, B., 2014. *Mortuary Behavior and Social Trajectories in Pre- and Protopalatial Crete*. (Prehistory Monographs 44). Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Morris, Chr., 1993. Hands Up for the Individual! The Role of Attribution Studies in Aegean Prehistory. *Cambridge Archaeological Journal* 3, 41-66.
- Panagiotopoulos, D., 2011a. Vor den Palästen. Die Kykladenkultur und das frühminoische Kreta, in Cl. Hattler (ed.), *Kykladen. Lebenswelten einer frühgriechischen Kultur*. Stuttgart: Primus Verlag, 136-143.
- Panagiotopoulos, D., 2011b. Encountering the Foreign. (De-)Constructing Alterity in the Archaeologies of the Bronze Age Eastern Mediterranean, in J. Maran – Ph. Stockhammer (eds.), *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters*. Oxford: Oxbow, 51-61
- Panagiotopoulos, D., 2012. Άνασκαφή Κουμάσας. Πρακτικά της έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας 167, 185-216.
- Panagiotopoulos, D., 2013. Άνασκαφή Κουμάσας. Πρακτικά της έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας 168, 307-328.
- Panagiotopoulos, D., 2015. Μινωική Κουμάσα: Ανασυνθέτοντας την ιστορία ενός μεθόριου κέντρου της νότιας Κρήτης, in P. Karanastasi – A. Tzigounaki – Ch. Tsigonaki (eds.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, τόμ. Α'. Rethymnon: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης – Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, 227-239.
- Panagiotopoulos, D., in press. Άνασκαφή Κουμάσας. Πρακτικά της έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας 2014.

- Papadatos, Y., 2005. Beyond cultures and ethnicity: a new look at material culture distribution and inter-regional interaction in the Early Bronze Age Southern Aegean, in S. Antoniadou – A. Pace (eds.), *Mediterranean Crossroads*. Athens: Pierides Foundation, 419-451.
- Petrakos, V., 2012. Κουμάσα. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 2012, 85-90.
- Petrakos, V., 2013. Κουμάσα. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 2013, 55-58.
- Petrakos, V., 2014. Κουμάσα. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 2014, 45-50.
- Petrakos, V., 2015. Κουμάσα Κρήτης. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 2015, 45-48.
- Philaniotou, O., 2008. Naxos, Tsikniades: an Early Cycladic Cemetery, in N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (eds.), *Horizon Ὀρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 195-207.
- Pieler, E.C., 2004. Kykladische und 'kykladisierende' Idole auf Kreta und im helladischen Raum in der Frühbronzezeit – eine Klassifizierung. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 46, 79-119.
- Platon, N., 1969. *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel II 1. Iraklion Archäologisches Museum 1. Die Siegel der Vorpalastzeit*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Preston, L., 2004a. Final Palatial Knossos and Postpalatial Crete: a mortuary perspective on political dynamics, in G. Cadogan – E. Hatzaki – A. Vasilakis (eds.), *Knossos. Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*. (British School at Athens Studies 12). London: The British School at Athens, 137-145.
- Preston, L., 2004b. A Mortuary Perspective on Political Changes in Late Minoan II-III B Crete. *American Journal of Archaeology* 108, 321-348.
- Renfrew, C., 1969. The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines. *American Journal of Archaeology* 73, 1-32.
- Renfrew, C., 1991. *The Cycladic Spirit. Masterpieces from the Nicholas P. Goulandris Collection*. New York: Harry N. Abrams, Inc. – Athens: N.P. Goulandris Foundation–Museum of Cycladic Art.
- Renfrew, C., 2015. Evidence for Ritual Breakage in the Cycladic Early Bronze Age. The Special Deposit South at Kavos on Keros, in K. Harrell – J. Driessen (eds.), *THRAVSMA. Contextualising the Intentional Destruction of Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus*. (AEGIS, Actes de Colloques 9). Louvain: UCL Presses Universitaires de Louvain, 81-98.
- Sakellarakis, I.A., 1977. The Cyclades and Crete, in J. Thimme (ed.), *Art and Culture of the Cyclades. Handbook of an ancient civilization*. Karlsruhe: Badisches Landesmuseum, 145-154.
- Sakellarakis, Y. – Sakellarakis, E., 1976. Ἀνασκαφὴ Ἀρχαίων. Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 131, 342-399.
- Sakellarakis, Y. – Sapouna-Sakellarakis, E., 1997. *Archanes. Minoan Crete in a New Light*. Athens: Ammos Publications, Eleni Nakou Foundation.
- Sapouna-Sakellarakis, E., 1983. Τὸ εἰδῶλιο τοῦ Σαμπᾶ καὶ τὰ ἄμορφα λίθινα εἰδῶλια τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 122, 44-74.
- Sherratt, S., 2000. *Catalogue of Cycladic Antiquities in the Ashmolean Museum. The Captive Spirit*, vols. I-II. Oxford: Oxford University Press.
- Sotirakopoulou, P., 1998. The Early Bronze Age stone figurines from Akrotiri on Thera and their significance for the Early Cycladic settlement. *The Annual of the British School at Athens* 93, 107-165.
- Sotirakopoulou, P., 2005. *The "Keros Hoard": Myth or Reality? Searching for the Lost Pieces of a Puzzle*. Athens: N.P. Goulandris Foundation–Museum of Cycladic Art – Los Angeles: The J. Paul Getty Museum – New York: Cycladic Art Foundation.
- Thimme, J. (ed.), 1977. *Art and Culture of the Cyclades. Handbook of an ancient civilization*. Karlsruhe: Badisches Landesmuseum.
- Trautmüller, S., 2011-2012. Re-entering Tholos B at Koumasa: the Double Entrance Reconsidered. *Aegean Archaeology* 11, 61-71.
- Tsipopoulou, M., 1992. Figurines of Cycladic Type in Prepalatial Cretan Graves, in L. Marangou (ed.), *Minoan and Greek Civilization from the Mitsotakis Collection*. Athens: N.P. Goulandris Foundation–Museum of Cycladic Art, 181-182.
- Tzorakis, G., 2011. Μια νέα ματιά στις σχέσεις της Κρήτης με τις Κυκλάδες κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού. *Κρητικά Χρονικά* 31, 33-67.
- van Wijngaarden, G.J., 2003. *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (ca. 1600-1200 BC)*. (Amsterdam Archaeological Studies Series 8). Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Vavouranakis, G., 2011. Funerary customs and maritime activity in Early Bronze Age Crete, in G. Vavouranakis (ed.), *The Seascape in Aegean Prehistory*. (Monographs of the Danish Institute at Athens 14). Århus: Aarhus University Press, 91-118.
- Vavouranakis, G. – Bourbou, Ch., 2015. Breaking Up the Past. Patterns of Fragmentation in Early and Middle Bronze Age Tholos Tomb Contexts in Crete, in K. Harrell – J. Driessen (eds.), *THRAYSMA. Contextualising the Intentional Destruction of Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus*. (AEGIS, Actes de Colloques 9). Louvain: UCL Presses Universitaires de Louvain, 167-196.
- Vianello, A., 2011. Recognising Exotica in the Archaeological Record: the Case of the Mycenaean Exchange Network, in A. Vianello (ed.), *Exotica in the Prehistoric Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books, 164-171.
- Warren, P., 1969. *Minoan Stone Vases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Xanthoudides, St., 1905. Ἐπιστολαὶ ἐκ Κρήτης. *Παναθήναια* 103 (15 Ἰανουαρίου 1905), 214-216.
- Xanthoudides, St., 1906. Ἀρχαιολογικὰ ἐκ Κρήτης. Ἀνασκαφαὶ Κουμάσας. *Παναθήναια* 145 (15 Ὀκτωβρίου 1906), 32.
- Xanthoudides, St., 1924. *The Vaulted Tombs of Mesara. An Account of Some Early Cemeteries of Southern Crete*. London: University Press of Liverpool Ltd.
- Zois, A., 1972. Ἀνασκαφὴ εἰς Βασιλικὴν Ἱεραπέτρας, 1970 καὶ 1972. *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 127, 274-309.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τρία νέα κυκλαδίζοντα ειδώλια από την Κουμάσα. Τυπολογικά διλήμματα και φαινομενολογικές προκλήσεις

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Πάνω από 100 χρόνια μετά την πρώτη αρχαιολογική έρευνα στη μινωική Κουμάσα από τον Στ. Ξανθουδίδη και είκοσι περίπου χρόνια μετά από μια μικρής κλίμακας ανασκαφή στον οικισμό από τις Αθ. Κάντα, Αλ. Καρέτσου και Αν. Τζιγκουνάκη, ξεκίνησε το 2012 ένα νέο πενταετές ερευνητικό πρόγραμμα που διεξάγεται υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και με τη συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου και του Ινστιτούτου Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Χαϊδελεβέργης. Κεντρική επιδίωξη του νέου διεπιστημονικού προγράμματος είναι η διεξοδική μελέτη του μινωικού οικισμού, με στόχο τον συσχετισμό των αποτελεσμάτων των νέων ανασκαφών με αυτά των ανασκαφών του Ξανθουδίδη στο νεκροταφείο, καθώς τα αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με τους οικισμούς στους οποίους ανήκαν τα νεκροταφεία θολωτών τάφων στη Μεσαρά και τα Αστερούσια παραμένουν μέχρι σήμερα πενιχρά. Όσον αφορά στο νεκροταφείο, αρχικός στόχος του νέου προγράμματος ήταν ένας απλός καθαρισμός για μια νέα λεπτομερή σχεδιαστική και ψηφιακή αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Αυτό κρίθηκε απαραίτητο, καθώς η δημοσιευμένη κάτοψη του Ξανθουδίδη περιέχει – κατά παράδοξο τρόπο – πολλά λάθη.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού που διεξήχθησαν το 2012 στο νεκροταφείο διαπιστώθηκε, ωστόσο, ότι πολλά σημεία στο εσωτερικό και το εξωτερικό των τάφων δεν είχαν διερευνηθεί από τον Ξανθουδίδη. Η αφαίρεση των θυλάκων άσκαφης επίχωσης μεταξύ του 2013 και 2015 απέδωσε σκελετικό υλικό και πλήθος ταφικών κτερισμάτων, μεταξύ των οποίων και τρία ειδώλια παραλλαγής Κουμάσας, με τα οποία ο συνολικός αριθμός κυκλαδικών ή κυκλαδιζόντων ειδωλίων από την Κουμάσα ανέρχεται σε δέκα. Τα πρώτο ειδώλιο βρέθηκε το 2013 στο κατώτατο στρώμα του θολωτού τάφου Β, που περιείχε πλήθος καμένων οστών και ελάχιστα άλλα κτερίσματα. Το δεύτερο ήλθε στο φως ένα χρόνο αργότερα κατά τον καθαρισμό της εσωτερικής παρειάς του ανατολικού τοίχου του προσκτίσματος του θολωτού τάφου Α. Ήταν σφηνωμένο κάτω από τον τοίχο με την πρόσθια όψη προς τα κάτω και το μη σωζόμενο κεφάλι προς τα έξω, αποτελώντας κατά πάσα πιθανότητα όχι οικοδομικό υλικό αλλά τελετουργική απόθεση. Το τρίτο ειδώλιο βρέθηκε μεταξύ οστών δευτερογενών ταφών σε ένα Πρωτομινωικό ΙΙΑ στρώμα ανατολικά του Ταφικού Κτηρίου Γ. Το γεγονός ότι και τα τρία ήταν ακέφαλα σε συνδυασμό με τις ενδείξεις επιδιόρθωσης αποκομμένων κεφαλών σε δύο άλλα ειδώλια από τις παλαιές ανασκαφές της Κουμάσας κάνουν πολύ πιθανό ότι η απουσία κεφαλής αντανάκλα μια συγκεκριμένη πρακτική χρήσης αυτών των αντικειμένων, στο πλαίσιο της οποίας η κεφαλή τους συνέβαινε να αποκοπεί είτε τυχαία είτε σκόπιμα ως τελετουργική θραύση. Από τυπολογικής σκοπιάς, ένα μόνο από τα τρία ειδώλια μπορεί να θεωρηθεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της παραλλαγής Κουμάσας. Τα άλλα δύο παρουσιάζουν αισθητές τυπολογικές αποκλίσεις, υποδηλώνοντας έτσι την ύπαρξη διαφόρων υπο-παραλλαγών εντός της παραλλαγής Κουμάσας, οι οποίες θα πρέπει στο μέλλον να διακριθούν σαφέστερα.

Τα σαφή αυτά ίχνη «κυκλαδικής παρουσίας» που έφεραν στο φως οι παλαιές και νέες ανασκαφές στην Κουμάσα εγείρουν μια σειρά από ερωτήματα που σχετίζονται με τον τρόπο ή τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνική ομάδα ενός ανθηρού νοτιοκρητικού κέντρου της 3ης χιλιετίας π.Χ. εκλάμβανε και χρησιμοποιούσε αντικείμενα «εξωτικού» χαρακτήρα. Καθώς η προανακτορική Κουμάσα προφανώς δεν είχε άμεσες σχέσεις με τα κυκλαδικά νησιά, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι τα κυκλαδικά αντικείμενα ή οι κυκλαδικές ιδέες έφθασαν σε αυτό το κέντρο μάλλον μέσω της βορειοκεντρικής Κρήτης, μιας περιοχής που έπαιζε σημαντικό ρόλο στη διακίνηση τεχνέργων, ιδιών και τεχνολογιών στο νότιο Αιγαίο. Στο πλαίσιο μιας φαινομενολογικής προσέγγισης της «κυκλαδικής παρουσίας» στην Κουμάσα και τη νότια Κρήτη γενικότερα, είναι λοιπόν απαραίτητο να προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε με βάση γεωγραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα τα πιθανά όρια του γνωστικού ορίζοντα των τοπικών πληθυσμών, που ήταν πιθανώς πολύ πιο περιορισμένα από την ισχύουσα αντίληψη που βασίζεται λιγότερο σε σαφή στοιχεία και κυρίως στην κοινή λογική.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ | DISCUSSION

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Ευχαριστούμε, κύριε Παναγιωτόπουλε, για την εξαιρετική σας παρουσίαση και πραγματικά χαίρομαι πάρα πολύ που βλέπω ότι κατ' έτος έχετε και ένα κυκλαδικού τύπου ειδώλιο από την Κουμάσα, που αναδεικνύεται ως το δεύτερο, από πλευράς αριθμού, σημαντικό κέντρο μετά το Φουρνί Αρχανών. Παρακαλώ ερωτήσεις, ποιος θα ήθελε; Η κυρία Μαρθάρη.

Μαρίζα Μαρθάρη: Ευχαριστώ. Να δώσω και εγώ συγχαρητήρια στον κύριο Παναγιωτόπουλο όχι μόνο για την εξαιρετική, πράγματι, παρουσίαση με τον πλούσιο προβληματισμό αλλά και για την εξαιρετικά προσεκτική ανασκαφή, η οποία ανασκαφή σε αυτά τα νεκροταφεία, που έχουν σκαφτεί κάποτε άλλοτε με αυτόν τον τρόπο, που εσείς τώρα το ανασκάψατε σήμερα, το σύγχρονο, είναι πάρα πολύ βοηθητική για πάρα πολλά ζητήματα. Αντίληψη της στρωματογραφίας και κατά συνέπεια χρονολογίας, αλλά ακόμη και για το να αντιληφθούμε στοιχεία για τη λειτουργία αυτών των ειδωλίων, είναι ένα ζήτημα που πολύ μας παιδεύει και στις ίδιες τις Κυκλάδες. Και ένα σημείο που θα ήθελα να σταθώ, αν κατάλαβα καλά, για το ειδώλιο που βρήκατε μέσα στον τοίχο, ήταν στην πόρτα ακριβώς, που συνέδεε το πρόσκτισμα με τον κυρίως τάφο; Καλά το κατάλαβα;

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Το πρόσκτισμα δεν έχει, δυστυχώς, είσοδο.

Μαρίζα Μαρθάρη: Α, είναι στον τοίχο του επομένως. Ενσωματωμένο κοντά στο θεμέλιο του τοίχου;

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Είναι πράγματι ενσωματωμένο στο θεμέλιο του τοίχου, ακριβώς κάτω από τον κατώτατο δόμο του.

Μαρίζα Μαρθάρη: Μάλιστα. Ήθελα να πω ότι ο David Wilson πρότεινε μία τέτοια χρήση για τα ειδώλια της Αγίας Ειρήνης της Κέας. Βέβαια εκεί μιλάμε για οικισμό. Αλλά αυτά όλα τα κομμάτια, που δεν είναι πολλά, είναι 5 ή 6 αν θυμάμαι καλά, είναι βέβαια θραύσματα, και το δικό σας όμως δεν είναι ολόκληρο...

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Λείπει μόνο το κεφάλι.

Μαρίζα Μαρθάρη: Λείπει μόνο το κεφάλι, ναι. Εκεί είναι θραύσματα λοιπόν. Και έχουν βρεθεί σε θεμέλια τοίχων ή κοντά στο θεμέλιο, συνήθως βέβαια δίπλα σε ανοίγματα εκεί. Και έχει προτείνει ότι αυτή ήταν μία χρήση. Βέβαια, εντάξει, όχι μία πρώτη χρήση, αλλά μία δεύτερη χρήση των ειδωλίων αυτών και ότι ίσως και ήταν σκόπιμη η θραύση πριν από αυτή την χρήση. Εν πάση περιπτώσει, πέρα από τις λεπτομέρειες της απόψεώς του, το βασικό είναι ότι έκανε μία πρόταση για μία χρήση των ειδωλίων και βλέπω ότι εσείς έχετε ένα στοιχείο που ίσως είναι το μόνο που προσεγγίζει προς αυτή την άποψη, για πρώτη φορά το βλέπω. Ευχαριστώ.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Και εδώ φαίνεται ότι το πρόσκτισμα δεν έχει είσοδο. Αλλά είναι σημαντικό ότι πράγματι το ειδώλιο βρέθηκε πολύ χαμηλά.

Μαρίζα Μαρθάρη: Κατάλαβα ότι το συνδέσατε με τέτοιου είδους χρήση.

Colin Renfrew: First of all I would like to thank you very much for that most interesting presentation. But I wanted rather to take up on your phenomenological point, and I think it is very interesting to reflect a little on where the inhabitants of Koumasa conceived of these figurines coming from, and a very interesting idea that they might have thought of what they were receiving as coming from the North of Crete rather than understand them to be ultimately from the Cyclades.

But one point to make is that one of the figurines from Koumasa is undoubtedly of Cycladic origin, speaking typologically. I don't doubt that it came by sea. So it raises the phenomenological point of were the Cyclades lying to the north of the Mesara plain, or were they, in transportation terms, reached from the south of the Mesara plain by sea? So that lays emphasis on the relatively small number of figurines of Cycladic type found in Crete, that really seem to be Cycladic.

But that also relates to a second point I wanted to ask you about. I am not sure how many artefacts apart from obsidian, how many other Cycladic forms, for example marble, vessels and so on, of Cycladic origin, were found at Koumasa? I have not had the chance of studying the Cycladic forms at Archanes, I have not studied those apart from the figurines. But we are told that there were numerous Cycladic imports at Archanes that were of Cycladic origin. And so if there are only figurines at Koumasa, mainly figurines (leaving aside the obsidian which is presumably always circulating in every way from Neolithic times on for normal use) and if it is only figurines, then one could well imagine that might have one meaning in a phenomenological sense. But if there are associations with a number of other Cycladic imports (Cycladic bowls and so on), which seems to be the case at Archanes, then it perhaps has another dimension of meaning. So I think that your paper has opened some very interesting questions as to how we should perceive these things. If it is only figurines at Koumasa, I could imagine that perhaps they were perceived as coming from the north, from the Knossos area.

But in the Knossos area in north Crete with all the finds at Archanes, they probably were conceived as coming from the Cyclades. In some sense, as you very rightly say, their understanding of the Cyclades at the detailed level was probably less precise than our own with all the published materials we have from the time of Tsountas onwards. Thank you very much.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Well, I would like to thank you very much for mentioning this second alternative which we have already thought about and we want to elaborate on this scenario. One possibility is that Cycladic artefacts or ideas come via Knossos to Koumasa, but of course we cannot exclude the possibility that some of the Cycladic or Cycladic type objects came to Koumasa via the south coast. And I think that, according to the traditional archaeological method, there is only one way to argue

in favour of the second solution, namely to find some objects in Koumasa which are absent in the area of north central Crete. Well, for the time being there is no such import or Cycladic type object. But we can start thinking about the possibility of other local types of artefacts imitating Cycladic prototypes which cannot be attested in north central Crete. And to your question whether we have anything else that might have been Cycladic beyond the figurines, we have the three silver daggers from burial building Γ.

Colin Renfrew: But we don't have many silver daggers in the Cyclades unfortunately.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Ο κύριος Ρεθεμιωτάκης παρακαλώ.

Γιώργος Ρεθεμιωτάκης: Σχετικά με το ειδώλιο που βρέθηκε κάτω από την πέτρα, εκεί που δείχνει το βέλος, θυμάμαι από την ανασκαφή και τη συντήρηση του τάφου Γ των Αρχανών ότι μερικά κυκλαδικά ειδώλια, δύο νομίζω, βρέθηκαν σφηνωμένα μέσα στην τοιχοποιία. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι αυτά τα ειδώλια είχαν μπει εκεί πέρα στη φάση κτισίματος του τοίχου, στους αρμούς δηλαδή μέσα. Και αυτό πρέπει να συνδέεται με κάποιου είδους τελετουργία όσον αφορά το κτίσιμο του τάφου, για την προσαπείωση του τάφου ή των νεκρών και λοιπά. Κάτι σαν «εγκαίνιο» ας το πούμε. Θυμίζει αυτή την ιστορία.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Ναι, είναι μία πολύ καλή παρατήρηση.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Ο κύριος Σταμπολίδης.

Νικόλαος Σταμπολίδης: Δύο σχόλια και μία ερώτηση.

Το σχόλιο το πρώτο είναι ότι σας ευχαριστούμε πάρα πολύ για αυτή την πάρα πολύ καλή τεκμηρίωση εδώ και την ανασκαφική. Το δεύτερο αφορά, και θα ήθελα να ευχαριστήσω εδώ τις κυρίες Κάντα και Σερπετοιδάκη, όπως και όλους τους συναδέλφους ανά την Ελλάδα, όταν έχουν ανοιχτό μυαλό και πολύτιμη συνεργασία, γιατί διαφορετικά αυτά τα πράγματα δεν θα τα βλέπαμε σήμερα. Αντί να κρατάμε δηλαδή κλειστούς τους χώρους τους ανασκαφικούς βλέπετε πόσο σημαντικό είναι οι εφορείες να έχουν ανθρώπους με ανοιχτά μυαλά επάνω, ούτως ώστε να μπορούν να υπάρχουν συνεργασίες που αποδίδουν τέτοιους καρπούς. Αυτά τα δύο σχόλια.

Η ερώτηση είναι η εξής. Όταν λέτε, και στο φαινομενολογικό, δηλαδή στη φαινομενολογική σας προσέγγιση και αυτό που είπε ο κύριος Renfrew, όταν λέτε «ξένος ή εξωτικός», εννοείτε το ίδιο ξένος είναι για την Κουμάσα ένας Κυδωνιάτης ή ένας Σηθιακός και το ίδιο ξένος ένας Κυκλαδίτης; Δηλαδή εδώ είναι πάρα πολύ σημαντικό το ανθρώπινο στοιχείο και δεν εννοώ μόνο το ανθρώπινο από τη μεριά του κατασκευαστή ή του ανθρώπου που παίρνει ένα αντικείμενο αλλά και του ανθρώπου που είτε ως έμπορος είτε με άλλο τρόπο το μεταφέρει όχι Κρητικός προς Κρητικό, δηλαδή, από ενδοκρητικές, αν θέλετε, συναλλαγές, αλλά ενδεχομένως από ξένους, με την έννοια μη Κρητικούς.

Πώς το εκλαμβάνετε αυτό; Γιατί αυτό το στοιχείο είναι πάρα πολύ χαρακτηριστικό. Ιδιαίτερα δε σε τέτοιου είδους κοινωνίες, όταν οι άνθρωποι αυτό που είναι ξένοι είτε στην μορφή είτε στη γλώσσα είτε, αν θέλετε, στις διαλέκτους είτε στον τρόπο προσέγγισης των πραγμάτων, και εννοώ το κοσμοόραμα του κάθε καλλιτέχνη, αν είναι Κυκλαδίτης, Πελοποννήσιος ή Κρητικός, είναι διαφορετικό από της γειτονικής ή μακρινότερης περιοχής. Πώς το λέτε αυτό το «ξένος»;

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Θα ευχόμουν να ήμουν κλασικός αρχαιολόγος, για να μπορώ να σας απαντήσω. Θέτετε κάποια ερωτήματα τα οποία μας απασχολούν και τα οποία αναγκάζομαστε να εγκαταλείψουμε αμέσως, γιατί δεν έχουμε γραπτές πηγές και καταλαβαίνουμε αμέσως πόσο στενά είναι τα όρια της προϊστορικής αρχαιολογίας, όταν προσπαθεί κανείς να εφαρμόσει ένα πιο σύνθετο προβληματισμό.

Όλα αυτά τα ερωτήματα που θέσατε είναι καίρια. Και ειδικά στην Κρήτη, στην οποία η έννοια του ξένου έχει τόσες διακυμάνσεις, γιατί τουλάχιστον για τους κατοίκους της περιοχής το ξένο αρχίζει σε μία ακτίνα 10 χιλιομέτρων πέρα από τη Μεσαρά ή τα Αστερούσια. Αλλά είναι πράγματι ερωτήματα, για τα οποία θα θέλαμε γραπτά κείμενα για να μπορέσουμε να δώσουμε κάποιες πειστικές απαντήσεις. Είναι πάρα πολύ δύσκολο, και αυτό το ξέρετε καλύτερα από εμένα, με βάση το αρχαιολογικό υλικό να καταλήξουμε σε ένα σενάριο, το οποίο δίνει λύσεις σε αυτά τα βασικά προβλήματα.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Η κυρία Φιλανιώτου.

Όλγα Φιλανιώτου: Ήθελα και εγώ να συγχαρώ για την πάρα πολύ ωραία δουλειά και πάρα πολύ ωραία παρουσίαση. Θα σταθώ σε μία μικρή λεπτομέρεια.

Δεν ξέρω αν κατάλαβα καλά, αν είδα καλά την εικόνα, ένα από τα ειδώλια που δείξατε, δεν ξέρω και αν το αναφέρατε, τα χέρια του έχουν τη θέση ορισμένων λεγόμενων προκαταρκτικών ειδωλίων στις Κυκλάδες, αυτό με τη λοξή εγχάραξη.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Είναι πράγματι μία λοξή εγχάραξη.

Όλγα Φιλανιώτου: Ναι, αυτό. Δεν ξέρω αν υπάρχουν άλλα παρόμοια ειδώλια στην Κρήτη και μήπως αυτό προσθέτει κάποιο άλλο στοιχείο. Η διάταξη των χεριών μοιάζει με ένα ειδώλιο που βρήκαμε στους Τσιγκιάδες της Νάξου, αλλά και με ακόμα ένα δύο ειδώλια, λίγα. Και ήθελα να ρωτήσω αν αυτός ο τύπος υπάρχει, αυτή η διάταξη υπάρχει στην Κρήτη. Οπότε ίσως μπαίνει και ένα άλλο θέμα σχετικά με τις σχέσεις της θέσης αυτής με τις Κυκλάδες. Αυτό.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Είναι μία πολύ σημαντική παρατήρηση και πράγματι διακρίνεται εδώ μία εγχάραξη, η οποία είναι εντελώς ασυνήθιστη στα κυκλαδικά ή κυκλαδικού τύπου ειδώλια της Κρήτης. Και το πολύ ενδιαφέρον είναι, αν και είναι δύσκολο να το πει κανείς σε αυτό το ειδώλιο, ότι το δεξί χέρι είναι πάνω από το αριστερό, έτσι μοιάζει να είναι, μάλλον αυτό υπονοεί ο γλύπτης, το οποίο είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστο και ενδιαφέρον. Τώρα, γιατί αυτή η εγχάραξη, η οποία δεν φαίνεται να υποδηλώνει κάτι, αυτό παραμένει ένα αναπάντητο ερώτημα.

Όλγα Φιλανιώτου: Είναι ολόδια με παρόμοιους τύπους στα λεγόμενα προκανονικά ειδώλια. Για αυτό το ανέφερα.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Ένα ακριβώς ίδιο ειδώλιο με αυτό αυτό που ανέφερε η κυρία Φιλανιώτου από τους Τοικνιάδες και με παμοιότυπη διάταξη χεριών εικονίζεται στον κατάλογο της έκθεσης Kunst der Kykladen, που πραγματοποιήθηκε το 1976 στην Καρλσρούη. Είναι αγνώστου προελεύσεως και εντάσσεται και αυτό στα προκανονικά ειδώλια. Οι ομοιότητές του αυτές με μεταγενέστερα ευρήματα ανασκαφών συνηγορούν υπέρ της αυθεντικότητάς του.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Πολύ ενδιαφέρον αυτό. Σας ευχαριστώ.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Ο κύριος Μανιάτης.

Γιάννης Μανιάτης: Θα ήθελα να κάνω ένα σχόλιο για το μάρμαρο, που ενδεχομένως βοηθά λίγο τις σκέψεις μας από πού μπορεί να προέρχονται ή πώς να διακινούνταν αυτά τα ειδώλια.

Στην περιοχή της Κουμάσας και σε πολύ μεγάλη απόσταση γύρω της δεν υπάρχει καθόλου μάρμαρο, κανενός είδους ή τύπου. Το ψάξαμε πάρα πολύ καλά. Άρα είτε το μάρμαρο για αυτά τα ειδώλια προέρχεται από κάπου αλλού σαν πρώτη ύλη και κατασκευάστηκαν επί τόπου, δεν ξέρω αν αυτό θα άφηνε κάποιες ενδείξεις εργαστηρίου ή κάτι τέτοιο, είτε ήρθαν σαφώς σαν έτοιμα ολόκληρα ειδώλια,

Τώρα αν ήρθαν δια θαλάσσης ή δια ξηράς, πάντως από κάποιο άλλο κέντρο προφανώς ήρθαν. Δια θαλάσσης θα μπορούσαν να έρθουν από δυτικότερα, νότια Κρήτη, αλλά δυτικότερα μέσω κάποιας άλλης διαδικασίας από άλλες πηγές, τις οποίες δεν έχουμε ακόμα εντοπίσει. Αλλά αν ήρθαν πάλι από τις Κυκλάδες γύρω-γύρω περιπλέοντας την Κρήτη... Αυτά είναι απλά κάποιες σκέψεις.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Όχι πολύ μακριά από την Κουμάσα, στην περιοχή του Κρότου, υπάρχει μία μικρή φλέβα μαρμάρου την οποία εντόπισαν συνεργάτες μου πριν από μία βδομάδα, ένα μάρμαρο χονδρόκοκκο. Αυτό που δεν ξέρουμε ακόμα είναι αν φυσικά κάποια από τα τρία αυτά ειδώλια ή από αυτά των παλαιών ανασκαφών κατασκευάστηκαν από τη συγκεκριμένη πέτρα. Αλλά σε αυτό έχετε δίκιο. Το μάρμαρο παραμένει όχι ανύπαρκτο, αλλά σε πολύ περιορισμένες ποσότητες στην Κρήτη. Υπάρχει πάντως αυτή η μικρή φλέβα μεταξύ Κρότου και Μιαμού. Και αυτό είναι κάτι το οποίο θέλουμε να μελετήσουμε διεξοδικότερα τα επόμενα χρόνια, ίσως και με την βοήθειά σας.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Professor Muhly.

James Muhly: Just a note on the silver daggers from Koumasa. I don't think they are Cycladic, I think they are Cretan. And one of the reasons is that they are not made of pure silver. They are made of a very interesting alloy that has as much as 30% copper. And we are learning from our work on the finds of the excavations of Metaxia, that this use of unusual alloys is a distinctive Cretan feature.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: OK. Thank you.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Η κυρία Κάντα.

Αθανασία Κάντα: Απλά να πω ότι πρόσφατα που κοιτάζαμε όλα τα παλιά πέτρινα της Κουμάσας δεν υπάρχουν από μάρμαρο. Ενώ, παραδείγματος χάριν, η Κνωσός έχει πάρα πολύ μάρμαρο, η Κουμάσα δεν έχει. Είναι από διάφορες άλλες πέτρες. Και ίσως αυτό έχει κάποια σχέση ως προς αυτό το οποίο συζητάμε. Είναι δηλαδή έντονο αυτό, ενώ έχει πάρα πολλά πέτρινα αγγεία, δεν έχει μαρμάρια.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Άλλος κανείς; Professor Betancourt.

Philip Betancourt: In regard to the items coming from the Cyclades in addition to the figurines, we should also not forget that the metals as raw materials come from there and this includes the copper, when it arrives, and the silver as well. And also that the technology for manufacturing long daggers is also originally Cycladic. Thank you.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Ο κύριος Κριτζάς.

Χαράλαμπος Κριτζάς: Μία λεπτομέρεια, έπρεπε να την πω πριν δυο-τρεις από τους συναδέλφους που παρενέβησαν, απαντώντας και στον κύριο Σταμπολίδη. Βέβαια δεν μπορώ να πάω στην 3η χιλιετία προ Χριστού ή στις αρχές 2ης, αλλά οι Κρήτες των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων τους δρόμους που πήγαιναν από τη μία πόλη στην άλλη τους ονόμαζαν ξενικές οδούς. Δηλαδή στη συνείδησή τους ήταν ότι αυτός που είναι πίσω από το βουνό είναι ξένος.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Η κυρία Λεμπέση.

Αγγελική Λεμπέση: Έχω μία απορία που ακούω εδώ. Μιλάμε για παραλλαγές. Για έναν αντίδο όπως εγώ, μπορεί να υπολογίσουμε σε διάρκεια χρόνου, με την έννοια ενός χρονικού φαινομένου, η πυκνότητα παραλλαγών στην Κρήτη είναι όμοια με των Κυκλάδων; Δεύτερον, πού αποδίδουμε αυτές τις παραλλαγές; Δηλαδή υπάρχουν τοπικά εργαστήρια; Αν υπάρχουν τοπικά εργαστήρια, τότε ακόμα και το υλικό πρέπει να είναι μπόλικο, για να εξυπηρετεί την παραγωγή, αλλιώς θα τρέχανε σε μία φλέβα από το βορρά στο νότο για να βγάλουν ένα ειδώλιο;

Τέτοιου τύπου συσχετισμοί νομίζω ότι μπορεί κάπως να παίξουν ρόλο, γιατί δεν μπορείς να αγνοείς και τον παραγγελιοδότη.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Σίγουρα όχι.

Αγγελική Λεμπέση: Δηλαδή εντάξει, δούλευε ο τεχνίτης, αλλά όταν θέλω εγώ τέσσερα κιλά για ένα κομμάτι, έχω απαίτηση. Ο τεχνίτης θα του πει: δώσε λεφτά να το βρω ή να το επεξεργαστώ περισσότερο.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Για να απαντήσω πολύ σύντομα, υπάρχουν παραλλαγές και αυτό θα καταδειχθεί σε αυτές τις δύο μέρες αυτού του συνεδρίου. Ίσως όχι τόσες πολλές όσο στις Κυκλάδες. Σίγουρα υπάρχουν ντόπια εργαστήρια.

Αν τώρα στην Κουμάσα υπήρχε ένα ντόπιο εργαστήριο το οποίο παρήγαγε ειδώλια παραλλαγής Κουμάσας, αυτό είναι κάτι που το έχουμε συζητήσει με την Αθανασία Κάντα και Αλεξάνδρα Καρέτσου, χωρίς να έχουμε καταλήξει ακόμα σε κάποιο συμπέρασμα. Ίσως κατορθώσουμε με βάση κάποια νεώτερα συμπεράσματα να δώσουμε κάποια απάντηση στο αν η παραγωγή Κουμάσας συμπεριελάμβανε κάποια κομμάτια τα οποία είχαν πράγματι κατασκευαστεί στην Κουμάσα.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Σε αυτό μπορούν να συντελέσουν και ο κύριος Μανιάτης με τον κύριο Ταμπακόπουλο με την έρευνα που έχουν κάνει και πιστεύω, θέλω να ελπίζω, ότι αυτό το συνέδριο θα είναι ένα έναυσμα για τους ανασκαφείς της Κρήτης να δώσουν φλουδίτσες από θραύσματα που έχουν για να γίνει μια δειγματοληψία, ώστε να υπάρξει σύγκριση με τα ειδώλια των Κυκλάδων, από τα οποία έχουμε πολλά δείγματα, και να δούμε τι γίνεται εκεί πέρα και από πλευράς υλικού. Γιατί αυτό παίζει ρόλο για την ύπαρξη ενός τοπικού εργαστηρίου, αν είναι δηλαδή ντόπιο το μάρμαρο και τα λοιπά. Πέραν της μακροσκοπικής ή μικροσκοπικής εξέτασης. Είχατε ζητήσει τον λόγο, κύριε Ρεθεμιωτάκη, νομίζω.

Γιώργος Ρεθεμιωτάκης: Ήθελα να συμπληρώσω, μια και τέθηκε το ζήτημα της κατασκευής των εγχειριδίων και αν έχουν σχέση με τις Κυκλάδες, όλη αυτή η ιστορία. Ήθελα απλώς να συμπληρώσω κάτι εδώ, δεν έχει σχέση με τα ειδώλια αλλά με αυτό το θέμα. Μιας και έχουν βρεθεί στον Πόρο, σε Πρωτομινωικά IB με II, I με ΙΑ στρώματα, υλικά τεκμήρια τεχνολογίας χύτευσης του χαλκού, συμπεριλαμβανομένων και εγχειριδίων. Στα ίδια στρώματα αυτά έχει βρεθεί επίσης και κυκλαδική κεραμική.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Εγχειριδίων με νεύρωση;

Γιώργος Ρεθεμιωτάκης: Ναι, με νεύρωση, ακριβώς.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Υπάρχει άλλη ερώτηση; Εγώ να κάνω μία ερώτηση, κύριε Παναγιωτόπουλε. Αυτό βεβαίως που είπατε για την τελετουργική καταστροφή των ειδωλίων χωρίς κεφάλι και προφανώς τα τρία που βρήκατε εσείς είναι ακέφαλα, τα άλλα όλα όμως έχουν κεφάλι. Επειδή όλα προέρχονται από τον ίδιο χώρο, θα μπορούσαμε κάτι να πούμε σχετικά με αυτό; Δηλαδή, γιατί συγκεκριμένα τα τρία έχουν αυτού του είδους την αποκοπή της κεφαλής και τα άλλα όχι; Σαν σκέψη, ποια είναι η γνώμη σας.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Με βάση ποσοτικά επιχειρήματα, όταν πάνω από τα μισά ειδώλια της Κουμάσας έχουν σπασμένο κεφάλι, το οποίο είτε απουσιάζει είτε έχει επικολληθεί αργότερα, δεν μπορεί να είναι τυχαίο. Τώρα εάν ήταν μία σκόπιμη καταστροφή είναι πιθανό. Είναι πράγματι πιθανό.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Τα δύο όμως που υπάρχουν από τις παλιές ανασκαφές του Ξανθοειδίου έχουν την ένωση, που σημαίνει ότι δεν είναι βέβαιο αν ήταν τελετουργική η καταστροφή στις περιπτώσεις αυτές, εφ' όσον μετά τα κομμάτια επανενώθηκαν, μάλλον όχι...

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Ξεκινώντας από αυτά τα δύο, είναι περισσότερο πιθανό να υποθέσει κανείς ότι ήταν τυχαίο το σπάσιμο. Αλλά υπάρχουν τόσα πολλά σπασμένα και ειδικά στην περίπτωση των Αρχανών, όπου η κεφαλή ενός ειδωλίου, όπως αναφέρεται, έχει βρεθεί στην περιοχή των βράχων, ενώ το σώμα του στο θολωτό τάφο Γ, εκεί ίσως έχουμε μία πιο σαφή περίπτωση τελετουργικής καταστροφής.

Πέγκυ Σωτηρακοπούλου: Το έχουμε τόσο συχνά αυτό στις Κυκλάδες και κατ' εξοχήν στην Κέρο, αυτό είναι που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μάλιστα. Ευχαριστούμε πάρα πολύ.

Διαμαντής Παναγιωτόπουλος: Σας ευχαριστώ και εγώ.